NCERT SOLUTIONS FOR CLASS 6TH SANSKRIT : CHAPTER 14

पाठ का परिचय (Introduction of the Lesson)

प्रस्तुत पाठ में एक कथा है। इसमें यह बताया गया है कि एक सरल स्वभाव वाला परिश्रमी कर्मचारी एक वृद्धा के द्वारा दिए हुए विचित्र उपाय से अपने चतुर मालिक की अद्भुत शर्त पूरी कर उससे अवकाश और वेतन का पूरा पैसा पाने में सफल हो जाता है।

इस कथा द्वारा यह शिक्षा दी गई है कि परिश्रम और लगन से कठिन कार्य ही नहीं अपितु असंभव को भी संभव किया जा सकता है।

पाठ - शब्दार्थ एवं सरलार्थ

(क) अजीजः सरलः परिश्रमी च आसीत्। सः स्वामिनः एव सेवायां लीनः आसीत्। एकदा सः गृहं गंतुम् अवकाशं वाञ्छति। स्वामी चतुरः आसीत्। सः चिंतयति–"अजीजः इव न कोऽपि अन्यः कार्यकुशलः। एष अवकाशस्य अपि वेतनं ग्रहीष्यति।" एवं चिंतयित्वा स्वामी कथयति–"अहं तुभ्यम् अवकाशस्य वेतनस्य च सर्वं धनं दास्यामि।" परम् एतदर्थं त्वं वस्तुद्वयम् आनय–"अहह! आः!" च इति।

शब्दार्थाः (Word Meanings) : **स्वामिनः**–स्वामी की (of master), **सेवायां लीनः**–सेवा में लीन (engaged in service), **वाञ्छति**–चाहता/चाहती है (wants), **चिंतयति**–सोचता/सोचती है (thinks), **ग्रहीष्यति**–लेगा/लेगी (will take), **दास्यामि**–दूँगा/दूँगी (shall give), **आनय**–लाओ (bring), **एतदर्थम्**–इसके लिए (for this), **अहह**–कष्टसूचक अव्यय (Oh!), **आः**–पीडासूचक (अव्यय) (ah!)।

सरलार्थ :

अजीज सरल स्वभाव वाला और मेहनती था। वह स्वामी की सेवा में ही लगा रहता था। एक बार वह घर जाने के लिए छुट्टी चाहता था। स्वामी (मालिक) चालाक था। वह सोचता है–"अजीज जैसा कोई भी दूसरा कार्य कुशल नहीं है। यह छुट्टी का भी वेतन लेगा।" यह सोचकर मालिक कहता है–"मैं तुम्हें छुट्टी और वेतन का सारा पैसा दूँगा।" परंतु तुम इसके लिए दो वस्तुएँ लाओ–"अहह!" और "आः" बस यह।

English Translation:

Ajeeja was a simpleton and hardworking. He was engaged in the service of his master. Once he wanted leave for going home. The master was clever. He thinks—'There is no skilful/expert person like Ajeeja.' He will take wages for (the period of)

LearnCBSE.in

leave also. Thinking this the master says, "I shall give you the (total) entire amount for your leave as also your wages." But for this you bring two things—'Oh!' and 'Ah!'—that is it.

LearnCBSE.in

(ख) एतत् श्रुत्वा अजीजः वस्तुद्वयम् आनेतुं निर्गच्छति। सः इतस्ततः परिभ्रमति। जनान् पृच्छति। आकाशं पश्यति। धरां प्रार्थयति। परं सफलतां नैव प्राप्नोति। चिंतयति, परिश्रमस्य धनं सः नैव प्राप्स्यति। कुत्रचित् एका वृद्धा मिलति। सः तां सर्वां व्यथां श्रावयति। सा विचारयति–'स्वामी अजीजाय धनं दातुं न इच्छति।' सा तं कथयति–"अहं तुभ्यं वस्तुद्वयम् ददामि।" परं द्वयम् एव बहुमूल्यकं वर्तते। प्रसन्नः सः स्वामिनः समीपे आगच्छति।

शब्दार्थाः (Word Meanings) : **आनेतुम्**–लाने के लिए (to bring), **निर्गच्छति**–निकलता है (exits/comes out), **इतस्ततः (इतः + ततः)**–इधर-उधर– (here and there), **पृच्छति**–पूछता है (asks), **धराम्**–पृथ्वी को (the earth), **प्राप्स्यति**–पाएगा (will get), **नैव (न + एव)**–नहीं (not/never), **श्रावयति**–सुनाता है (tells/relates), **वस्तुद्वयम्**–दो वस्तुएँ (two things), **ददामि**–देता/देती हूँ (shall give)।

सरलार्थ :

यह सुनकर अजीज दोनों वस्तुएँ लाने के लिए निकलता है। वह इधर-उधर घूमता है। लोगों से पूछता है। आकाश को देखता है। पृथ्वी से प्रार्थना करता है। किंतु सफलता प्राप्त नहीं करता। सोचता है, परिश्रम का धन वह नहीं पा सकेगा। कहीं पर एक बुढ़िया मिलती है। वह उसे सारी व्यथा सुनाता है। वह सोचती है–"स्वामी अजीज को धन नहीं देना चाहता।" वह उसे कहती है–"मैं तुम्हें दो वस्तुएँ देती हूँ। किंतु दोनों ही कीमती (बहुमूल्य) हैं।" प्रसन्न (होकर) वह मालिक के पास जाता है।

English Translation:

Having heard this Ajeeja goes out to bring two things. He roams around here and there. He asks people. He looks at the sky. He requests the earth. But he does not get success. He thinks—'He shall never get the wages (money) of his labour.' Somewhere he meets an old woman. He tells her his pain and agony. She thinks—'The master does not wish to pay money to Ajeeja'. She says to him—'I am giving you two things. But both are precious (costly). Happily (at this) he comes back to his master.'

(ग) अजीजं दृष्ट्वा स्वामी चकितः भवति। स्वामी शनैः शनैः पेटिकाम् उद्घाटयति। पेटिकायां लघुपात्रद्वयम् आसीत्। प्रथमं सः एकं लघुपात्रम् उद्घाटयति। सहसा एका मधुमक्षिका निर्गच्छति। तस्य च हस्तं दशति। स्वामी उच्चै वदति–"अहह!।" द्वितीयं लघुपात्रम् उद्घाटयति। एका अन्या मक्षिका निर्गच्छति। सः ललाटे दशति। पीडितः सः अत्युच्चैः चीत्करोति–"आः" इति।

अजीजः सफलः आसीत्। स्वामी तस्मै अवकाशस्य वेतनस्य च पूर्णं धनं ददाति।

LearnCBSE.in

LearnCBSE.in

शब्दार्थाः (Word Meanings) : **पेटिकाम्**–पेटी को (box), **लघुपात्रद्वयम्**–दो छोटे पात्र (two small utensils), **उद्घाटयति**–खोलता है (opens), **मधुमक्षिका**–मधुमक्खी (honey bee), **सहसा**–अचानक (all of a sudden), **दशति**–डसती है (bites), **हस्तम्**–हाथ को (hand), **ललाटे**–मस्तक पर (on forehead), **उच्चैः**–ज़ोर से (loudly), **चीत्करोति**–चिल्लाता है (cries out)।

सरलार्थ :

अजीज को देखकर स्वामी चकित होता है। स्वामी धीरे-धीरे पेटी खोलता है। पेटी में दो छोटे पात्र (बरतन) थे। पहले वह एक छोटा पात्र खोलता है। सहसा एक मधुमक्खी निकलती है और उसके हाथ को डसती है। मालिक ज़ोर से बोल उठता है–अहह (अरे!)। दूसरा छोटा पात्र खोलता है। एक दूसरी मक्खी निकलती है। वह मस्तक पर डसती है। व्यथित (होकर) वह बहुत ज़ोर से चिल्लाता है–'आः' ऐसा।

अजीज सफल हुआ। स्वामी उसे (उसके लिए) अवकाश और वेतन के पूरे पैसे देता है।

English Translation:

Having seen Ajeeja Master gets surprised. Master opens the box slowly. There were two small pots in the box. First he opens one small pot. Suddenly a honey bee comes out of it and bites on his arm. He loudly says, "AHH!" Now he opens the other small pot. Another bee comes out. She bites on his forehead. Afflicted with pain he cries loudly, "AAH!"

Ajeej became successful. Master gave him total amount for his leave and wages.

• अभ्यासः (Exercise) •

प्रश्नः 1. विलोमपदानि योजयत– (निम्नलिखित पदों का उचित अर्थों से मिलान कीजिए– Match the words given below with their appropriate meanings.)

क	ख
हस्ते	अकस्मात्
सद्यः	पृथ्वीम्
सहसा	गगनम्
धनम्	शीघ्रम्
आकाशम्	करे
धराम्	द्रविणम्

उत्तरम्– हस्ते – करे; सद्यः – शीघ्रम् ; सहसा – अकस्मात् ; धनम् – द्रविणम् ; आकाशम् – गगनम् ; धराम् – पृथ्वीम्।

प्रश्नः 2. मञ्जूषातः उचितं विलोमपदं चित्वा लिखत– (मञ्जूषा से उचित विलोमपद चुनकर लिखिए– Pick out the appropriate antonyms from the box and write.)

LearnCBSE.in

प्रविशति	सेवकः	मूर्खः	नेतुम्	गच्छति	दुःखितः

(क) चतुरः .....
(ख) आनेतुम् .....
(ग) निर्गच्छति .....
(घ) स्वामी .....
(ङ) प्रसन्नः .....
(च) उच्चैः .....

उत्तरम्– (क) चतुरः – मूर्खः (ख) आनेतुम् – नेतुम् (ग) निर्गच्छति – गच्छति (घ) स्वामी – सेवक (ङ) प्रसन्नः – दुःखितः (च) उच्चैः – नीचैः।

प्रश्नः 3. मञ्जूषातः उचितम् अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत– (मञ्जूषा से उचित अव्यय पद चुनकर रिक्त स्थान भरिए– Pick out the appropriate indeclinable from the box and fill in the blanks.)

इव	अपि	एव	च	उच्चैः

(क) बालकाः बालिकाः ..... क्रीडाक्षेत्रे क्रीडन्ति।
(ख) मेघाः ..... गर्जन्ति।
(ग) बकः हंसः ..... श्वेतः भवति।
(घ) सत्यम् ..... जयते।
(ङ) अहं पठामि, त्वम् ..... पठ।

उत्तरम्– (क) च (ख) उच्चैः (ग) इव (घ) एव (ङ) अपि।

प्रश्नः 4. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं लिखत– (निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखिए– Answer the following questions.)

(क) अजीजः गृहं गन्तुं किं वाञ्छति?
(ख) स्वामी मूर्खः आसीत् चतुरः वा?
(ग) अजीजः कां व्यथां श्रावयति?
(घ) अन्या मक्षिका कुत्र दशति?
(ङ) स्वामी अजीजाय किं दातुं न इच्छति?

उत्तरम्– (क) अजीजः गृहं गंतुम् अवकाशं वाञ्छति।
(ख) स्वामी चतुरः आसीत्।
(ग) अजीजः जनान्, आकाशम, धरां, वृद्धां च सर्वां व्यथां श्रावयति।
(घ) अन्या मक्षिका ललाटे दशति।
(ङ) स्वामी अजीजाय अवकाशं वेतनं च दातुं न इच्छति।

प्रश्नः 5. निर्देशानुसारं लकारपरिवर्तनं कुरुत– (निर्देशानुसार लकार परिवर्तन कीजिए– Change tense as per directions.)

यथा– अजीजः परिश्रमी आसीत्। (लट्लकारे) अजीजः परिश्रमी अस्ति।
(क) अहं शिक्षकाय धनं ददामि। (लृटलकारे) .....
(ख) परिश्रमी जनः धनं प्राप्स्यति। (लट्लकारे) .....
(ग) स्वामी उच्चैः वदति। (लङ्लकारे) .....
(घ) अजीजः पेटिकां गृह्णाति। (लृट्लकारे) .....
(ङ) त्वम् उच्चैः पठसि। (लोट्लकारे) .....

उत्तरम्– (क) अहं शिक्षकाय धनं दास्यामि।, (ख) परिश्रमी जनः धनं प्राप्नोति।
(ग) स्वामी उच्चैः अवदत्।, (घ) अजीजः पेटिकां ग्रहीष्यति।
(ङ) त्वम् उच्चैः पठ।

प्रश्नः 6. अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमानुसारं लिखत– (निम्नलिखित वाक्यों को घटनाक्रम के अनुसार लिखिए– Write the following sentences in the order of events as they occur.)

(क) अजीजः सरलः परिश्रमी च आसीत्।
(ख) एकदा सः गृहं गन्तुम् अवकाशं वाञ्छति।
(ग) अजीजः पेटिकाम् आनयति।
(घ) मक्षिके स्वामिनं दशतः।
(ङ) पीडितः स्वामी अत्युच्चैः चीत्करोति।
(च) स्वामी अजीजाय अवकाशस्य पूर्णं धनं ददाति।

उत्तरम्– (क) अजीजः सरलः परिश्रमी च आसीत्।, (ख) एकदा सः गृहं गंतुं अवकाशं वाञ्छति।
(ग) अजीजः पेटिकाम् आनयति।, (घ) मक्षिके स्वामिनं दशतः।
(ङ) पीडितः स्वामी अत्युच्चैः चीत्करोति।, (च) स्वामी अजीजाय अवकाशस्य पूर्णं धनं ददाति।

अतिरिक्त-अभ्यासः

(1) **मञ्जूषायाः सहायतया गद्यांशं पूरयत।** (मञ्जूषा की सहायता से मद्यांश पूरा कीजिए। Complete the extract with help from the box.)

अवकाशाम्, अवकाशस्य, आनय, इव, एवम्, सेवाग्राम्, दास्यामि, परिश्रमी, चतुरः

अजीज: सरल: ..... च आसीत्। स: स्वामिन: ..... लीन: आसीत्। एकदा स: गृहं गंतुम् ..... वाञ्छति। स्वामी ..... आसीत्। स: चिंतयति–"अजीज: ....."न कोऽपि अन्य: कार्यकुशल:। एष ..... अपि वेतनं ग्रहीष्यति।" ..... चिंतयित्वा स्वामी कथयति–"अहं तुभ्यम् अवकाशस्य वेतनस्य च सर्वं धनं ..... ।" परम् एतदर्थं त्वं वस्तुद्वयम् ..... ।

उत्तरम्– परिश्रमी, सेवायाम्, अवकाशम्, चतुर:, इव, अवकाशस्य, एवम्, दास्यामि, आनय।

(2) **गद्यांश पठित्वा अधोदत्तान् प्रश्नान् उत्तरत।** (गद्यांश पढ़ कर निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए। Read the extract and answer the following questions.)

अजीजं दृष्ट्वा स्वामी चकित: भवति। स्वामी शनै: शनै: पेटिकाम् उद्घाटयति। पेटिकायां लघुपात्रद्वयम् आसीत्। प्रथमं स: एकं लघुपात्रम् उद्घाटयति। सहसा एका मधुमक्षिका निर्गच्छति। तस्य च हस्तं दशति। स्वामी उच्चै वदति–"अहह!।" द्वितीय लघुपात्रम् उद्घाटयति। एका अन्या मक्षिका निर्गच्छति। स: ललाटे दशति। पीडित: स: अत्युच्चै: चीत्करोति–"आ:" इति। अजीज: सफल: आसीत्। स्वामी तस्मै अवकाशस्य वेतनस्य च पूर्णं धनं ददाति।

I. एकपदेन उत्तरत–

(i) अजीजं दृष्ट्वा क: चकित:?
(ii) स्वामी काम् उद्घाटयति?
(iii) लघुपात्रद्वयम् कस्याम् आसीत्?
(iv) पात्रात् का निर्गच्छति?

उत्तरम्– *(i)* स्वामी *(ii)* पेटिकाम्
(iii) पेटिकायाम् *(iv)* मधुमक्षिका

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

(i) अन्या मधुमक्षिका किं करोति?
(ii) तदा स्वामी किं करोति?

उत्तरम्– *(i)* अन्या मधुमक्षिका ललाटे दशति।
(ii) तदा स्वामी अत्युच्चै: (अति + उच्चै:) चीत्करोति।

III. भाषिककार्यम्–

1. नीचै: इति पदस्य विलोमं लिखत।
2. विस्मित: इति पदस्य पर्यायं लिखत।
3. यथानिर्देशं रिक्तस्थानि पूरयत। यथा–

(क) एकं लघुपात्रम्।
(i) ..... पेटिका।
(ii) ..... सेवक:।

(ख) मधुमक्षिका निर्गच्छति। मधुमक्षिका: निर्गच्छन्ति।
(i) सा दशति। .... ।
(ii) स: उद्घाटयति। .... ।

4. **(क)** लङ्लकारे परिवर्तयत।
(i) स्वामी चकित: भवति।
(ii) स: उच्चै: वदति।

(ख) लङ्लकारे परिवर्तयत।
(i) स्वामी चीत्कारं करोति।
(ii) स: चकित: भवति।
(iii) स: तस्मै पूर्णं धनं ददाति।

उत्तरम्– 1. उच्चै:।
2. चकित:।
3. *(i)* एका। *(ii)* एक:।
(i) ता: दशन्ति। *(ii)* ते उद्घाटयन्ति।
4. *(i)* स्वामी चकित: अभवत्। *(ii)* स: उच्चै: अवदत्।
(i) स्वामी चीत्कारं करिष्यति। *(ii)* स: चकित: भविष्यति। *(iii)* स: तस्मै पूर्णं धनं दास्यति।

(3) **मञ्जूषात: उचितं क्रियापदं चित्वा वाक्यपूर्तिं कुरुत–** (मञ्जूषा की सहायता से उचित क्रियापद चुनकर वाक्य पूरे कीजिए– Pick out the correct options and complete the sentences.)

प्रार्थयति, परिभ्रमति, पश्यति, प्राप्नोति, प्राप्स्यति, मिलति, निर्गच्छति, पृच्छति।

एतत् श्रुत्वा अजीज: वस्तुद्वयम्। आनेतुं ..... । स: इतस्तत: ..... । जनान् ..... । आकाशं ..... । धरां ..... । परं सफलतां नैव ..... । चिंतयति, परिश्रमस्य धनं स: नैव। कुत्रचित् एका वृद्धा ..... ।

उत्तरम्– निर्गच्छति, परिभ्रमति, पृच्छति, पश्यति, प्रार्थयति, प्राप्नोति, प्राप्स्यति, मिलति।

(4) **यथानिर्देशम् लकारपरिवर्तनं कृत्वा वाक्यानि पुन: लिखत।** (निर्देशानुसार लकार बदलकर वाक्य पुन: लिखिए। Change tense as per directions and rewrite the sentences.)

(i) अहं तुभ्यं सर्वं धनं दास्यामि। (लट्लकारे)
(ii) स: आकाशं पश्यति। (लङ्लकारे)
(iii) अजीज! त्वम् वस्तुद्वयम् आनयति। (लोट लकारे)
(iv) अजीज: सफल: अभवत्। (लृट लकारे)
(v) अजीज: कार्यकुशल: आसीत्। (लट् लकारे)

उत्तरम्– *(i)* अहं तुभ्यं सर्वं धनं ददामि।
(ii) स: आकाशं अपश्यत्।
(iii) अजीज! त्वम् वस्तुद्वयम् आनय।
(iv) अजीज: सफल: भविष्यति।
(v) अजीज: कार्यकुशल: अस्ति।

LearnCBSE.in

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) **उचितेन विकल्पेन रिक्तस्थानानि पूरयत–** (उचित विकल्प द्वारा रिक्त स्थान भरिए– Fill in the blanks with the correct option.)

(क) (i) सहसा एका ..... निर्गच्छति। (वृद्धा, पेटिका, मधुमक्षिका)

(ii) अजीजः ..... आनेतुं निर्गच्छति। (लघुपात्रम्, वस्तुद्वयम्, धनम्)

(iii) सः ताम् सर्वां ..... श्रावयति। (कथाम्, वृद्धाम्, व्यथाम्)

(iv) कुत्रचित् एका वृद्धा ..... । (मिलति, कथयति, ददाति)

(v) स्वामी ..... पेटिकाम् उद्घाटयति। (उच्चैः, शनैः शनैः, एकदा)

उत्तरम्– (i) मधुमक्षिका, (ii) वस्तुद्वयम्, (iii) व्यथाम्, (iv) मिलति, (v) शनैः शनैः।

(ख) (i) अजीजः स्वामिनः ..... लीनः आसीत्। (सेवा, सेवाम्, सेवायाम्)

(ii) सः चिंतयति ..... धनं सः नैव प्राप्स्यति। (परिश्रमी, परिश्रमस्य, परिश्रमः)

(iii) ..... मक्षिका निर्गच्छति। (एकः, एका, एकम्)

(iv) अजीजं ..... स्वामी चकितः भवति। (दृष्ट्वा, द्रष्टुम्, पश्यति)

(v) मधुमक्षिका ..... दशति। (हस्तः, हस्तम्, हस्तेन)

उत्तरम्– (i) सेवायाम्, (ii) परिश्रमस्य, (iii) एका, (iv) दृष्ट्वा, (v) हस्तम्।

(ग) (i) अजीजः गृहं गन्तुम् अवकाशं .....। (पृच्छति, वाञ्छति, मिलति)

(ii) सः सफलतां नैव .....। (पश्यति, परिभ्रमति, प्राप्नोति)

(iii) प्रथमं सः एकं लघुपात्रम् .....। (निर्गच्छति, ददाति, उद्घाटयति)

(iv) अन्या मक्षिका ललाटे .....। (ददाति, दशति, चीत्करोति)

(v) कुत्रचित् एका वृद्धा .....। (श्रावयति, चिन्तयति, मिलति)

उत्तरम्– (i) वाञ्छति (ii) प्राप्नोति (iii) उद्घाटयति (iv) दशति (v) मिलति।

❑❑❑

LearnCBSE.in

********** END **********